

Grzegorz Ignatowski

Perspektywy dialogu Kościoła katolickiego z Żydami w świetle synagogałnych przemówień Benedykta XVI

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 44/1, 135-141

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. GRZEGORZ IGNATOWSKI

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Teologiczny

PERSPEKTYWY DIALOGU KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO Z ŻYDAMI W ŚWIETLE SYNAGOGALNYCH PRZEMÓWIEŃ BENEDYKTA XVI

Dzisiaj, po ponad sześćdziesięciu latach dialogu chrześcijańsko-żydowskiego, jednym z naczelných tematów w trakcie oficjalnych i wspólnych spotkań jest ciągle kwestia antysemityzmu. Historycy przypominają wówczas, że zaraz po wojnie Światowa Rada Kościołów wyraźnie potępiła antysemityzm, uznając go za poważny grzech. Faktycznie, podczas pierwszego Zgromadzenia Ogólnego ŚRK (Amsterdam, 1948 r.), jego uczestnicy stwierdzili: „Wzywamy wszystkie Kościoły, które reprezentujemy, aby odrzuciły antysemityzm, bez względu na to, jakie jest jego źródło, ponieważ całkowicie nie da się on pogodzić z wyznaniem i praktyką chrześcijańskiej wiary. Antysemityzm jest grzechem przeciwko Bogu i ludziom”¹. Zdecydowany zwrot we wzajemnych relacjach nastąpił jednak znacznie później, kiedy to do dialogu z Żydami przystąpili katolicy, szczególnie po opublikowaniu przez Sobór Watykański II w dniu 28 października 1965 r., Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich, znanej powszechnie jako *Nostra aetate*. Czwarty punkt tego dokumentu poświęcony został narodowi żydowskiemu i judaizmowi². Kolejny i znaczący wkład w pojednanie chrześcijaństwa z judaizmem wniosły przemówienia i odważne gesty Jana Pawła II³. Jednymi z najważniejszych była jego wizyta w rzymskiej Synagodze Większej (16 kwietnia 1986 r.) oraz odwiedzenie Państwa Izrael, szczególnie przemówienia wygłoszone w Instytucie Pamięci Męczenników i Bohaterów Yad Vashem, a także w trakcie

¹ Zob.: *The Christian Approach to the Jews*, w: *The Theology of the Churches and the Jewish People. Statements by the World Council Churches and its member churches*, red. P. van Buren, R. Rendtorff, S. Schoon, Geneva 1988, s. 6. Polski przekład: G. Ignatowski, *Kościoły wobec przejawów antysemityzmu*, Łódź 1999, s. 208.

² Na temat deklaracji zob.: T. Federico, *Il Consilio e i non christiani*, Roma 1966; R. Laurentin, *L'Église et les juifs à Vatican II*, Tournai–Paris 1967; G. Ignatowski, *Ojcowie Soboru Watykańskiego II wobec „Nostra aetate”*, Katowice 2008.

³ M. Horoszewicz, *Great Judaic Symbols of John Paul II*, *Dialogue and Universalism* 6-7 (2002), s. 81-90. Zob. np. przemówienia Jana Pawła II opublikowane w: *John Paul II. Spiritual Pilgrimage. Texts on Jews and Judaism 1979–1995*, red. E.J. Fisher, L. Klienci, New York 1996; *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978–2005*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006.

spotkania z naczelnymi rabinami Izraela w Heszal Shlomo – siedzibie Naczelnego Rabinatu (23 marca 2000 r.).

Analizując publikacje prasowe i obszernie opracowania naukowe, możemy zauważyć, że obecnie znacznie mniej miejsca poświęca się w nich wypowiedziom i postawie Benedykta XVI wobec narodu żydowskiego i judaizmu. Niemal zupełnie bez echa minęła jego wizyta w rzymskiej Synagodze Większej. Jakie jest źródło tego zjawiska? Czy nie wynika ono z dość popularnego przekonania, że obecny papież nie jest entuzjastycznie nastawiony do dialogu Kościoła katolickiego z religiami pozachrześcijańskimi, w tym także do rozmów z Żydami? W związku z tym w niniejszym opracowaniu podjęte zostaje zagadnienie dialogu katolicko-judaistycznego z perspektywy wizyt papieskich w synagogach żydowskich. Przypomnijmy, że Benedykt XVI odwiedził już trzy takie domy modlitwy: w Kolonii – 19 sierpnia 2005 r., Nowym Jorku – 18 kwietnia 2008 r. oraz w Rzymie – 17 stycznia 2010 r.

1. Odwiedziny synagogi kolońskiej

Wizyta w synagodze kolońskiej miała miejsce podczas pierwszej zagranicznej podróży Benedykta XVI, która odbyła się od 18 do 21 sierpnia 2005 r.⁴ Jej zasadniczym celem był udział papieża w Światowym Dniu Młodzieży. Odwiedzając synagogę kolońską, Benedykt XVI w swoim przemówieniu skoncentrował się najpierw na kwestii Holokaustu, dużo miejsca poświęcając zagładsie europejskiej społeczności żydowskiej oraz jej źródłom. Według niego, nazizm jest nową wersją pogańskiej ideologii rasistowskiej, a ostatecznym jego źródłem fakt, że „nie uznawano już świętości Boga i dlatego podeptano również świętość ludzkiego życia”⁵.

Papież w przemówieniu kolońskim podjął również zagadnienie dialogu, wprost do niego zachęcał, podkreślając, że dzięki niemu obie strony mogą się nawzajem poznać. Ale nie jest to kres wzajemnych rozmów. Benedykt XVI mówi dalej ogólnie, że tylko w dialogu można rozwiązać dwa zagadnienia, które są istotne dla wzajemnych relacji. Pierwszym z nich jest kwestia historii, a drugim teologii. To dzięki szczerym rozmowom, jak zaznaczył, „można wypracować akceptowaną przez obydwie strony interpretację wciąż dyskutowanych kwestii historycznych,

⁴ Ogólnie na temat wizyty Benedykta XVI w synagodze kolońskiej zob.: C. Drażek, *Benedykt VI w swojej ojczyźnie*, L'Osservatore Romano – wyd. pol. [dalej: ORP] 6 (2005), s. 7-8; *Spotkanie z dwoma Papieżami*, Wiadomości KAI 34 (2005), s. 11; G. Ignatowski, *Znaczenie wizyty Benedykta XVI w synagodze kolońskiej dla pojednania chrześcijańsko-żydowskiego*, w: *Chrystus światłem ekumenii. W drodze na trzecie Europejskie Zgromadzenie Ekumeniczne w Sibiu*, red. R. Porada, Opole 2006, s. 53-58; W. Chrostowski, *Żydzi i judaizm w nauczaniu Benedykta XVI*, *Collectanea Theologica* 2 (2006), s. 40-45.

⁵ Benedykt XVI, *Dekalog naszym wspólnym dziedzictwem i zobowiązaniem*, ORP 10 (2005), s. 16-18. Szerzej na ten temat zob.: J. Pawlikowski, *Benedykt XVI o Żydach i judaizmie. Krok wstecz czy potwierdzenie*, *Znak* 9 (2009), s. 101-104.

a przede wszystkim uczynić postępy w teologicznej ocenie relacji między judaizmem a chrześcijaństwem”. Wyjaśnijmy więc krótko sedno zarysowanej problematyki. W historycznych relacjach katolicko-żydowskich problem dotyczy wkładu chrześcijańskiego nauczania, przepowiadania i praktyki – określanej przez jednego z pionierów dialogu, francuskiego historyka Julesa Isaaca, terminem „nauczanie pogardy” – w proces powstania i ugruntowania się nazistowskiej ideologii. Papież w Kolonii określił nazizm, jako neopogańską ideologię, a więc odrzucił możliwość interpretacji, wedle której chrześcijaństwo miało jakkolwiek wpływ na narodziny rasistowskich teorii nazistowskich. Innego zdania jest natomiast wielu historyków i badaczy idei, nie tylko wywodzących się z kręgów żydowskich, lecz także chrześcijańskich, a nawet katolickich. Przekonują oni, że owszem, nazizm nie ma korzeni w doktrynie i praktyce chrześcijańskiej, ale mógł się on zrodzić, zaznaczmy, również dlatego, że Kościoły przez całe wieki były nieprzychylnie wobec narodu żydowskiego i jego religii. Zagadnieniem otwartym pozostaje stopień tego zaangażowania⁶.

Kwestia wzajemnych relacji na płaszczyźnie teologicznej dotyczy natomiast znaczenia dla chrześcijan judaizmu po przyjściu Jezusa z Nazaretu⁷. Nie wytrzymuje już presji współczesnych badań teologicznych twierdzenie, że rola judaizmu wyczerpała się po przyjściu Zbawiciela. Judaizm przecież jest w dalszym ciągu żywą i tętniącą życiem wspólnotą świadczącą w sposób zdecydowany o Bogu, nie tylko w czasie pokojowego współistnienia narodów, lecz również, jak pokazała to nie tylko druga wojna światowa, w nie dającym się wyrazić cierpieniu i boleściach. Oba wymienione przez Benedykta XVI zagadnienia pozostają problemem otwartym i papież zachęca do ich rozwiązania na płaszczyźnie dialogu. Różnice nie przeszkadzają jednak, jak mówił w Kolonii zwierzchnik Kościoła katolickiego, aby judaizm i chrześcijaństwo mogły świadczyć i współpracować: „nasze bogate wspólne dziedzictwo i nasze braterskie stosunki, nacechowane rosnącym zaufaniem, zobowiązują nas do dawania razem coraz bardziej zgodnego świadectwa oraz do konkretnej współpracy w dziele obrony i umacniania praw człowieka i świętości ludzkiego życia, wartości rodziny, sprawiedliwości społecznej i pokoju na świecie”. Papież dalej przypomniał znaczenie Dekalogu. Jest on „naszym wspólnym dziedzictwem i wspólną powinnością. Dziesięć przykazań to nie ciężar, który musimy dźwigać, ale znaki wskazujące drogę do szczęśliwego życia. Są nimi zwłaszcza dla ludzi młodych (...)”⁸.

Podsumujmy nasze dotychczasowe badania. Po pierwsze, Benedykt XVI wyraźnie zachęca do dialogu. Po drugie, wskazuje na dwa zagadnienia dotychczas

⁶ Istnieje na ten temat obszerna literatura. Zob. np.: E.H. Flannery, *The Anguish of the Jews. Twenty-Three Centuries of Antisemitism*, New York–Mahwah 1985; S. Friedlander, *L'Église catholique dans l'engrenage nazi*, *Istina* 3 (1991), s. 251-262; J. Dujardin, *L'antisémitisme: un point de vue chrétien*, tamże, s. 237-250.

⁷ W. Chrostowski, *Żydzi i religia żydowska a Jezus Chrystus*, *Ateneum Kapłańskie* 1 (2000), s. 7-21.

⁸ Benedykt XVI, *Dekalog naszym wspólnym dziedzictwem...*, s. 18.

nie rozwiązane. Po trzecie, proponuje świadectwo i współpracę w kwestiach społecznych i etycznych.

2. Amerykańskie spotkania z Żydami

Wizyta papieża w nowojorskiej Park East Synagogue była bardzo krótka, a to z tego powodu, że nie była ona wcześniej zaplanowana⁹. W niedługim też przemówieniu Benedykt XVI zwrócił uwagę na kilka znaczących i niezbędnych elementów dla szczerego dialogu. Pierwszym z nich jest szacunek dla partnera rozmów. Papież zaznaczył, że przybywa „tutaj z wielką radością, by wyrazić nowojorskiej wspólnocie żydowskiej szacunek i poważanie”. Następnie wskazał na to, co łączy chrześcijan i Żydów: „Ze wzruszeniem myślę, że w młodości Jezus słuchał słów Pisma i modlił się w miejscach takich jak to”. W ramach komentarza zauważamy krótko, że zapewne ze względu na podniosłość chwili i wzruszenie, a także mając na uwadze spontaniczność wypowiedzi, papież pominął fakt, że również w latach późniejszych swojego życia Jezus uczestniczył i modlił się w synagogach żydowskich¹⁰. W Nowym Jorku papież, popierając dalsze zacieśnianie współpracy, zachęcając do kontynuowania dialogu, stwierdził: „zachęcam was wszystkich do dalszego budowania mostów przyjaźni ze wszystkimi – licznymi i różnymi – grupami religijnymi i etnicznymi”¹¹.

Krótką wypowiedź Benedykta XVI z synagogi nowojorskiej może nasunąć jedno spostrzeżenie, niekoniecznie właściwe. Jest nią myśl, że rozmowy katolicko-żydowskie obecny papież widzi w szerszej perspektywie dialogu międzyreligijnego. Owa idea znajduje swoje uzasadnienie już w omówionym wcześniej przemówieniu z Kolonii. Powołując się na *Nostra aetate*, Benedykt XVI zauważył wówczas, że Kościół katolicki ubolewa nad wszelkimi aktami przemocy w stosunku do Żydów. Potem jednak, powołując się na ten sam soborowy dokument, dodał, że w stosunku do Boga wszyscy ludzie mają taką samą godność, niezależnie od tego, do jakiego narodu, kultury czy religii należą. Dalej w kolońskim przemówieniu czytamy: „Z tego powodu Deklaracja *Nostra aetate* mówi też z wielkim szacunkiem o muzułmanach (por. nr 3) i wyznawcach innych religii (por. nr 2). Ze względu na wspólną wszystkim ludziom godność (czytamy w niej) – Kościół «odrzuca jako obcą duchowi Chrystusa wszelką dyskryminację bądź prześladowanie ludzi z powodu pochodzenia lub koloru skóry, położenia społecznego albo religii»”. Przedstawiona powyżej hipoteza znajduje uzasadnienie w kolejnych fragmentach analizowanego przemówienia Benedykta XVI z Kolonii. Powiedział

⁹ Na temat wizyty w nowojorskiej synagodze zob.: *Wizyta Benedykta XVI w USA*, Wiadomości KAI 17 (2008), s. 25.

¹⁰ Zob. np. Komisja ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem: *Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i przepowiadaniu Kościoła katolickiego. Wskazówki do właściwego przedstawiania tych zagadnień*, w: G. Ignatowski, *Na drogach pojednania. Międzynarodowy Katolicko-Żydowski Komitet Łączności*, Łódź 2003, s. 257.

¹¹ Benedykt XVI, *Budujcie mosty przyjaźni ze wszystkimi*, ORP 6 (2008), s. 14.

on bowiem, że „spotykamy się niestety na nowo z przejawami antysemityzmu i z formami ogólnej wrogości wobec cudzoziemców. Muszą one budzić w nas niepokój i skłaniać do czujności. Kościół katolicki – chcę to potwierdzić także przy tej okazji – opowiada się za tolerancją, szacunkiem, przyjaźnią i pokojem między wszystkimi narodami, kulturami i religiami”¹². Czy naszego spostrzeżenia nie wspiera również uwaga, że podczas tej samej pielgrzymki, 17 kwietnia, tym razem w Waszyngtonie, w spotkaniu Benedykta XVI z wyznawcami religii niechrześcijańskich uczestniczyli także przedstawiciele środowisk żydowskich? Z drugiej jednak strony, oddzielne spotkanie z wyznawcami judaizmu w Nowym Jorku może podkreślać przekonanie o doniosłości i wyjątkowości relacji katolicko-żydowskich¹³.

Przemówienie wygłoszone w Park East Synagogue wymaga uzupełnienia przez przesłanie skierowane przez Benedykta XVI do amerykańskiej wspólnoty żydowskiej, które było związane z papieską wizytą w Stanach Zjednoczonych. W obszerniejszej wypowiedzi znajdujemy myśli podjęte ogólnie w nowojorskiej synagodze. W perspektywie naszych badań na uwagę zasługuje fakt podkreślenia trwałości wzajemnego dialogu. Papież powiedział: „Zwracając się do was, pragnę potwierdzić nauczanie Soboru Watykańskiego II o relacjach katolicko-żydowskich i raz jeszcze zapewnić o zaangażowaniu Kościoła w dialog, który w ciągu minionych 40 lat zasadniczo polepszył nasze wzajemne relacje”¹⁴.

Dialog katolicko-żydowski znajduje swoje potwierdzenie i umocnienie w kolejnych uwagach Benedykta XVI, a dotyczą one ścisłych więzi wiążących Paschę żydowską z chrześcijańską Wielkanocą: „Choć chrześcijańskie obchody Wielkanocy różnią się pod wieloma względami od świętowania przez was Paschy, pojmujemy je i przeżywamy w ciągłości z biblijnym opowiadaniem o potężnych dziełach, jakich Pan dokonał dla swojego ludu”. Z tej wspólnoty wynikającej z Paschy, a szczególnie z jej etosu, Benedykt dostrzega potrzebę podkreślenia, że „ten święty czas w roku powinien być napomnieniem dla obu naszych wspólnot, by usilnie dążyły do sprawiedliwości, miłosierdzia, solidarności z tymi, którzy są obcy w naszym kraju, z wdowami i sierotami (...)”.

Troska o losy Państwa Izrael stanowi jeden z zasadniczych elementów współczesnej tożsamości żydowskiej. Mimo że w omawianym przesłaniu nie wymieniono z nazwy żydowskiego państwa, to i tak warto podkreślić życzenia papieża, w których stwierdził, że wspólna nadzieja Żydów i chrześcijan „na pokój na świecie obejmuje też Bliski Wschód, a zwłaszcza Ziemię Świętą”¹⁵.

¹² Tenże, *Dekalog naszym wspólnym dziedzictwem...*, s. 17.

¹³ Spotkanie w Waszyngtonie omawia: A. Monda, *Rabin Neusner o papieskiej wizycie i przyjaźni z Benedyktem XVI*, ORP 6 (2008), s. 33-34. Przemówienie Benedykta XVI z tego spotkania: *Brońmy razem życia i wolności religijnej na świecie*, ORP 5 (2008), s. 52-53.

¹⁴ Benedykt XVI, *Przesłanie do wspólnoty żydowskiej*, ORP 5 (2008), s. 54.

¹⁵ Dodajmy, że termin „Bliski Wschód” nie jest jednoznacznie opisywany przez politologów. W najszerszym znaczeniu obejmuje on terytorium od Maroka po Pakistan, a także od Turcji po Sudan i Jemen. W najwęższym rozumieniu pod pojęciem „Bliski Wschód” rozumie się tereny

Omówienie zagadnienia dialogu podjętego w Nowym Jorku pozwala na wprowadzenie kolejnych wniosków. Papież podkreślił doniosłość i znaczenie Soboru Watykańskiego II dla jego rozwoju oraz nieodwracalność podjętych wówczas decyzji. Wskazując na wspólne więzy, zwrócił uwagę na wyjątkowość wzajemnego dialogu, a także możliwości i perspektywy współpracy.

3. Synagoga Wiecznego Miasta

Ostatnią z synagog, którą dotychczas odwiedził Benedykt XVI, jest rzymska Synagoga Większa¹⁶. W jakim stopniu jego przemówienie w niej wygłoszone pogłębia zagadnienie wzajemnego dialogu? Zauważmy najpierw, że również w Rzymie papież podkreślił nieodwracalność dialogu, który rozpoczął się wraz z opublikowaniem *Nostra aetate*: „Sobór dał decydujący bodziec do tego, aby z zaangażowaniem i w sposób nieodwracalny wejść na drogę dialogu, braterstwa i przyjaźni (...). Nawet więcej, wzajemny dialog jest imperatywem, który wynika z Bożego powołania”. To właśnie w odpowiedzi na to powołanie, jak mówił Benedykt XVI, „musimy zabiegać o to, by zawsze było miejsce na dialog, wzajemny szacunek, pogłębienie przyjaźni, wspólne świadectwo w obliczu wyzwań naszych czasów, które wzywają nas do współpracy dla dobra ludzkości w tym świecie, stworzonym przez Boga, wszechmogącego i miłosiernego”¹⁷.

W trakcie przemówienia w Synagodze Większej w sposób obszerniejszy Benedykt XVI podkreślił wzajemne więzy, które wynikają przede wszystkim z duchowości zakorzenionej w Biblii. Dzięki nim łączność z wyznawcami judaizmu zyskuje dodatkową i wyjątkową jakość, która wyróżnia dialog katolicko-żydowski. Dla poparcia swojej tezy odwołał się do 839 punktu *Katechizmu Kościoła Katolickiego*: „W odróżnieniu od innych religii niechrześcijańskich wiara żydowska jest już odpowiedzią na Objawienie Boże w Starym Przymierzu”. Nie są to jednak jedyne elementy, które łączą chrześcijan i naród żydowski. Papież wskazał również na dramat Holokaustu, ponieważ „Pamięć o tych wydarzeniach powinna pobudzać nas do zaciśnięcia łączących nas więzów, by coraz bardziej wzrastało zrozumienie, szacunek i otwarcie”.

Nawet pobieżne spojrzenie na papieskie przemówienie z Synagogi Większej pozwala wyprowadzić wniosek, że w odróżnieniu od wcześniejszych wypowiedzi, Benedykt XVI znacznie więcej miejsca poświęcił tym razem możliwości współpracy, szczególnie w dziedzinie Bożych przykazań. Niemal jedna trzecia rzymskiej wypowiedzi dotyczy tego właśnie zagadnienia! Dekalog jest światłem „etyki, nadziei i dialogu”. Jest on gwiazdą polarną „wiary i moralności ludu

znajdujące się wokół Izraela i ziemie przez niego okupowane – zob. B. Bojarczyk, *Region Bliskiego Wschodu*, w: *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin 2007, s. 261-262.

¹⁶ Na temat wizyty w rzymskiej synagodze zob.: J. Bątkiewicz-Brożek, *Znaczenie milczenia*, Tygodnik Powszechny 4 (2010), s. 19.

¹⁷ Zob. Benedykt XVI, *Chcemy nadal tworzyć więź prawdziwego braterstwa z narodem Przymierza*, ORP 3-4 (2010), s. 16-18.

Bożego, oświeca także chrześcijan i przewodzi im w drodze”. Zacytowane słowa domagają się podkreślenia jednego szczegółu, który odróżnia obecną wypowiedź na temat przykazań od przemówienia z synagogi kolońskiej. W jej świetle Dekalog nie tylko stanowi zadanie do realizacji we współczesnym świecie, lecz sam staje się przedmiotem dialogu. Faktycznie, nie należy bowiem zapominać, że nie tylko sami chrześcijanie różnią się w jego interpretacji, lecz także Żydzi – pomimo że uznają jego nieprzemijającą wartość i przyjmują jego nakazy jako najważniejsze imperatywy dla własnych systemów etycznych i codziennego życia – różnią się w jego interpretacji¹⁸.

W podsumowaniu warto więc podkreślić, że do kwestii dotyczących teologii i historii, podkreślonych w synagodze kolońskiej, wzajemne kontakty i rozmowy, według Benedykta XVI, powinny dotyczyć również zagadnień etycznych. Nie zmienia to w żaden sposób faktu, że dialog katolicko-żydowski w świetle wypowiedzi Benedykta XVI jest wyjątkowy i zyskuje stanowcze poparcie. Być może na polu etyki uda się zbudować szeroką płaszczyznę i tematykę dla kolejnych spotkań.

PERSPECTIVES OF THE CATHOLIC-JEWISH DIALOGUE IN THE LIGHT OF BENEDICT XVI'S SYNAGOGUE SPEECHES

S u m m a r y

There are some researchers and journalists who claim that Benedict XVI is not favourably disposed to the Catholic-Jewish dialogue. The analyses of Pope's speeches given in the Jewish synagogues, in Cologne – 2005, in New York – 2008 and in Rome – 2010, show that Benedict XVI not only encourages Catholics and Jews to the constructive dialogue but also points out to the questions which have to be deeply examined during the meetings and conversations. The first one is the problem of the common history and the second one is the theological relations between the Church and the Jewish people after the coming of Jesus Christ. To those issues that have not been unresolved he adds also the necessity of the discussion the moral contemporary problems, especially the Decalogue Commandments.

Słowa kluczowe: synagoga, dialog, współpraca, etyka, Dekalog

Keywords: synagogue, dialogue, cooperation, ethics, Decalogue

¹⁸ Zob. np.: A. Chouraqui, *Dziesięć przykazań dzisiaj*, Warszawa 2002; *Problemy etyczne w tradycjach sześciu religii*, red. P. Morgan, C. Lawton, Warszawa 2007.